

κή και ιστορική έποψη των νόμων της εξέλιξης (P. Jaeglé και P. Roubaud).

Το τρίτο και εκτενέστερο μέρος περιλαμβάνει τις μελέτες: Τοπικό μη διαχωρίσιμο και η συμπληρωματικότητα στην κβαντική μηχανική (M. Paty). Για την ισχύ του θεωρήματος του J. von Neumann (E. Μπιτσάκης). Μοντέλα χωρόχρονου και κβαντική στατιστική (Α. Κυπριανίδης). Μη τοπικότητα και χωρόχρονος σε κβαντικά συστήματα ν-σωμάτων (J.P. Vigiér). Αιτιότητα και μέτρηση στην κβαντική δυναμική προσέγγιση στα κβαντικά φαινόμενα (B.J. Hiley). Συμπληρωματικότητα, το κβαντικό δυναμικό και κβαντική συμβολή (C. Dewdney). Υδροδυναμικά μοντέλα και η κβαντική μηχανική (H. Halbwachs). Οντολογία και μη εντοπίσιμα συμβάντα (D. Bedford). Το άσχετο των ανισοτήτων του Bell (T. Brody). Μικροσκοπικό και μακροσκοπικό θεώρημα του Bell (E. Santos). Κλασικές θεωρίες του πεδίου εναντίον κβαντικών θεωριών πεδίου — μια διαμάχη για την αιτιότητα (T.W. Marshall). Η έννοια της πιθανότητας για ζεύγη συσχετιζομένων συστημάτων (F. Selleri). Οι «αρχές της συμμετρίας» για την αιτία και το αποτέλεσμα (N. Ταμπάκης). Μια ενοποιημένη περιγραφή του μικρόκοσμου και του μακρόκοσμου στη βάση της διάταξης (Α. Καρτσακλής).

Τα κείμενα που συνθέτουν αυτό τον τόμο είναι γραμμένα ως επί το πλείστον στα Αγγλικά. Ορισμένα είναι στα Γαλλικά και ένα στα Γερμανικά. Η προβληματική του βιβλίου αφορά, όπως σημειώθηκε, το επίκαιρο και θεμελιώδες πρόβλημα της φυσικής αιτιοκρατίας και όλες οι εργασίες έχουν ερευνητικό χαρακτήρα, τεκμηριώνονται στα πρόσφατα επιστημονικά δεδομένα και πολλές απ' αυτές προτείνουν νέες ιδέες, λύσεις και πρότυπα για τα συζητούμενα προβλήματα. Από την άποψη αυτή το *Determinism in Physics* αποτελεί συμβολή στη διεθνή φιλοσοφική και επιστημονική βιβλιογραφία.

ΔΡ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΜΑΚΗΣ Μ.Α.
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τερέζας Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Μαθήματα Γνωσιολογίας και Οντολογίας, 'Ο 'Αρχαίος Σκεπτικισμός (Είσαγωγή στη Φιλοσοφία)*, έκδ. οίκος 'Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1985, 238 σελ.

Τό έργο αυτό τής καθηγητριάς κυρίας Τερέζας Πεντζοπούλου-Βαλαλά έχει ως στόχο του την αποκατάσταση του αρχαίου σκεπτικισμού και τήν συνακόλουθη εκκάλυψη του αυθεντικού νοήματος τής αρχαίας Σκέψης· σέ τρεις κυρίως κατευθύνσεις θά μπορούσε νά λεχθεί ότι συνοψίζεται ή πορεία τής αποκατάστασης αυτής: ή πρώτη σηματοδοτείται από τήν επίμονη κατάδειξη της ύπαρξης διάστασης του αρχαίου σκεπτικισμού· ή δεύτερη χαρακτηρίζεται από έκτενή και συστηματική διαπραγμάτευση τής άποψης ότι οί σκεπτικοί είναι φιλόσοφοι του όντος του φαινομένου· ή τρίτη δέν άρκεϊται στην άναίρεση τής άποψης ότι ή αρχαία Σκέψη είναι άπλως μία ιστορική στιγμή του φιλοσοφείν, αλλά προχωρεί στην άνάδειξη του άχρονου χαρακτήρα τών επιχειρημάτων της, ένω παράλληλα υπογραμμίζει πώς ό σκεπτικισμός όχι μόνον δέν μπορεί νά θεωρηθεί από επιστημολογική προοπτική άποκλειστικά, αλλά ότι είναι μεταφυσικός στοχασμός, καθαρή φιλοσοφία. Μετά τήν άναγραφή τών κατευθύνσεων, θά μπορούσαμε νά προχωρήσουμε στην εξέτασή τους.

Η πρώτη στην άρίθμηση κατεύθυνση είναι και ή πιό σημαντική για τήν συγγραφέα: ή πιό βαθιά και πιό σημαντική παραδοχή τών σκεπτικων είναι ή ύπαρξική παραδοχή, ή παραδοχή τής ύπαρξης ως άμεσου δεδομένου τής συνείδησης· αυτή, ή ύπαρξη, είναι τό πρωταρχικό δεδομένο· και άκριβως αυτή ή διαπίστωση του ύπαρξικού a priori δηλώνει τήν έρμη-

νευτική άποψη τής συγγραφέως και παράλληλα άποτελεϊ μιά νέα έρμηνεία του σκεπτικισμού: ο άρχαϊος σκεπτικισμός είναι ένας ύπαρξισμός. Άν ή ύπαρξη είναι τό άμεσο δεδομένο, ή γνώση δέν είναι παρά τό έμμεσο, όπως επίσης και ή άμφιβολία — καμία σχέση λοιπόν δέν ύπάρχει με τήν μεθοδική άμφιβολία του Descartes· αλλά και καμία σχέση με ένα μεθολογικό ύπαρξισμό που εκκινεί για μεθολογικούς λόγους από τήν ύπαρξη για νά προχωρήσει στη συνέχεια στο γνωσιολογικό, ή στο όντολογικό πρόβλημα. Μετά τις λεπτές και αναγκαίες αυτές διευκρινίσεις σχετικά με τή νέα προοπτική που επιτρέπει ένα νέο φωτισμό τής άρχαίας Σκέψης, μένει τό άναμενόμενο: ή θεμελίωση αυτής τής νέας έρμηνείας του άρχαϊου σκεπτικισμού· τά σχετικά κείμενα του Σέξτου, μέσα από μία συστηματική και διεξοδική μελέτη τους, επιτρέπουν στη συγγραφέα νά επιτύχει στην προσπάθειά της αυτή· τό «άδοξάστως βιούμεν» τής «βιωτικής τηρήσεως» άποτελεϊ βασικό έπιχείρημα, και τουτο όχι τυχαία: σε ένα από τά πλέον σημαντικά κείμενα του Σέξτου παρουσιάζεται τό περιεχόμενο ενός από τά πιο καιρία σημεία για τήν κατανόηση του σκεπτικισμού: τό σημείο αυτό είναι ή βιωτική τήρηση και αυτή —κατά τήν γνώμη τής συγγραφέως— προϋποθέτει τήν έννοια του ύπαρξικού a priori, γιατί ακριβώς αυτό τό τελευταίο είναι που τήν στηρίζει.

Ύπό τό πρίσμα τής νέας αυτής έρμηνείας τής άρχαίας Σκέψης, ή έποχή, ή άταραξία, ή άδιαφορία, τό εύλογον του Άρκεσίλαου και τό πιθανόν του Καρνεάδη, καθώς επίσης και ή διάκριση του φαινομενισμού του Πρωταγόρα από αυτόν των σκεπτικών έρμηνεύονται εκ νέου: Η έποχή δέν οδηγεί σε άνενεργησία, και τουτο γιατί ο σκεπτικός αποδέχεται τή βιωτική τήρηση· παράλληλα, δέν έχει μόνον λογικό χαρακτήρα — έφεκτική στάση του νοϋ έναντι τής ίσοσθενείας των λόγων, αλλά —όπως γράφει χαρακτηριστικά ή συγγραφεύς— και έναν «έσωτερικό χαρακτήρα» (σ. 41), δηλαδή συνδέεται με τή συνείδηση και τήν άταραξία. Η άταραξία δέν είναι άπονέκρωση του νοϋ· εκτός από άποδοχή τής δύναμης του νοϋ νά κρίνει τον έαυτό του, σημαίνει και τήν άποδοχή τής ύπαρξης, άποδοχή του γεγονότος ότι είμαστε αντιμέτωποι με τά πράγματα· και άπέναντι στα πράγματα ο σκεπτικός ίσταται με άγωνιστική διάθεση. Όσο για τήν άδιαφορία, αυτή ισχύει μόνον στο γνωσιολογικό επίπεδο· στο επίπεδο τής ζωής ή άδιαφορία έρμηνεύεται και αυτή από τό πρίσμα τής ύπαρξικής παραδοχής: δέν άρνεϊται, δέ μάχεται τή ζωή, τήν καθημερινότητα, ο σκεπτικός — αντίθετα αποδέχεται τήν ύπαρξη του ίδιου μέσα στον κόσμο. Επίσης τό εύλογον του Άρκεσίλαου όπως και τό πιθανόν του Καρνεάδη, που γίνονται άποδεκτά, αντίστοιχα, ως κριτήρια για τή διεξαγωγή του βίου, δέν πρέπει νά έρμηνευτούν ως ύποχώρηση, αλλά ως ένδειξη τής παραδοχής τής ύπαρξης τήν οποία προϋποθέτουν και ύπηρετούν· ώστε από τον Πύρωνα ως τό Σέξτο τό ύπαρξικό δεδομένο άποτελεϊ τό κατ' έξοχήν συνεκτικό νήμα του άρχαϊου σκεπτικισμού. Άλλά δέν είναι μόνον ο άκαδημαϊκός σκεπτικισμός που τό έπιβεβαιώνει: ή άποδοχή του ύπομνηστικού σημείου εκ μέρους των σκεπτικών ως αναγκαίου για τήν διεξαγωγή του βίου είναι μιά άκόμη ένδειξη — στα πλαίσια κυρίως τής έμπειρικής ιατρικής αίρεσης. Τέλος, ή διάκριση του φαινομενισμού του Πρωταγόρα από αυτόν των σκεπτικών, θεμελιωμένη στο γεγονός ότι στον πρώτο τό φαινόμενο ταυτίζεται με τό «είναι» ενώ στους δεύτερους με τό «ύπάρχει», άποκαλύπτει άλλη μιά φορά μέσα από τό φαινόμενο τήν ύπαρξική παραδοχή.

Η δεύτερη κατεύθυνση προς τήν όποία κινείται ή συγγραφεύς, όχι μόνο συνδέεται με τήν πρώτη αλλά και διευρύνει τή σημασία του σκεπτικισμού εξετάζοντας τήν όντολογική θεώρηση του φαινομένου από τήν άρχαία Σκέψη. Η άποδοχή τής ένάργεια του φαινομένου χαρακτηρίζει όλες τις μορφές του άρχαϊου σκεπτικισμού· ή ένάργεια αυτή συνδέεται με τή βιωτική τήρηση, και ή βιωτική τήρηση προϋποθέτει τήν άποδοχή μιās κεφαλαιώδους σημασίας παραδοχής που τήν στηρίζει: αυτής του φαινομένου τής ύπαρξης· έφόσον λοιπόν τό ένάργες του φαινομένου επιτρέπει σε αυτό νά άποτελεϊ κριτήριο τής βιωτικής τήρησης, τό φαινόμενο —μετά από όλα όσα προαναφέρθηκαν— συνδέεται άμεσα με τήν ύπαρξική παραδοχή. Τό πρόβλημα που στη συνέχεια συζητᾶ διεξοδικά ή συγγραφεύς, ακριβώς γιατί θεω-

ρεί ότι σε αυτό ἐγκιβωτίζεται ὄλο τό νόημα τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ, εἶναι τό πῶς οἱ σκεπτικοί ἀποδέχονται τήν ἐνάργεια τοῦ φαινομένου, ἐνῶ ἀπορρίπτουν τήν αἰσθητή ἐνάργεια. Μέ στόχο νά ἀπαντήσῃ στό δύσκολο αὐτό ἐρώτημα ἡ συγγραφεύς, ἀφοῦ συνοψίσει σέ τρεῖς τίς θέσεις τοῦ σκεπτικοῦ φαινομενισμοῦ, διακρίνει τρία ἀντίστοιχα πρός τίς θέσεις αὐτές ἐπίπεδα στά ὁποῖα κινεῖται ἡ ὄντολογική θεώρηση τῆς ἀρχαίας Σκέψης: τό ἕνα εἶναι αὐτό τῆς ὑπάρξεως τοῦ φαινομένου, τό δεύτερο εἶναι ἐκεῖνο τοῦ ὄντος τοῦ φαινομένου, καί τό τρίτο ἀναφέρεται στήν ὄντολογική ἀξία τοῦ φαινομένου· ἐπίσης, διαπιστώνει ὅτι ἀναλογικά ἡ γνωσιολογική τους σκέψη: στό πρῶτο ἐπίπεδο θέτει τή δυνατότητα γνώσης — χάρη στήν ἐνάργεια τοῦ φαινομένου (: τό φαινόμενο ὡς κριτήριο τῆς σκεπτικῆς ἀγωγῆς), στό δεύτερο θεωρεῖ ὅτι ἡ γνώση δέν εἶναι οὔτε ἀπόλυτη οὔτε βέβαιη ἀλλά ἀπλῶς δυνατή — ἡ ἐνάργεια ἐδῶ ἐμφανίζεται ὡς ἐνάργεια τοῦ φαινομένου καί ὡς λογική ἐνάργεια (: ἡ τελευταία δέν ἀναφέρεται στό περιεχόμενο τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσης), στό τρίτο τέλος ἐπίπεδο ἀποφαίνεται ὅτι ἡ γνώση εἶναι ἀδύνατη ἐφόσον τό ὄν δέν εἶναι ἐναργές καί τοῦτο ὀδηγεῖ τούς σκεπτικούς στή θεωρία τῆς ἐποχῆς.

Μετά ἀπό τή μεθοδική αὐτή συζήτηση ὄχι μόνον ὄλες οἱ ὄψεις τοῦ προαναφερθέντος καίριου προβλήματος ἀναφέρονται, ἀλλά στή συνέχεια προτείνεται μία νέα ἐρμηνεία γιά τήν ἐπίλυσή του: ἡ ἐνάργεια μέ τήν ὁποία δίδεται τό φαινόμενο, προσδίδει σέ αὐτό μία ἀπόλυτη ὑποκειμενική ἀξία στήν ὁποία παραπέμπει ἡ ἔκφραση «ὡς ἐμοί φαίνεται»· τό φαινόμενο ταυτίζεται στήν περίπτωση αὐτή μέ τήν ὑποκειμενικότητα, ἀποτελεῖ ἄμεσο, πρωταρχικό δεδομένο τῆς συνείδησης: τό ὄν ὡς ὄν-φαινόμενο προσφέρεται μέ ἐνάργεια στό ὑποκείμενο, στή συνείδηση, καί γιά αὐτό μπορούμε νά ἔχουμε γνώση· αὐτό λοιπόν τό ὄν-φαινόμενο εἶναι ἀντικείμενο τῆς ὄντολογικῆς θεώρησης τῶν σκεπτικῶν. Ἀντίθετα προσδίδεται στό φαινόμενο ἀρνητική σημασία ὅταν αὐτό ἐννοιολογικά ταυτίζεται μέ τά αἰσθητά.

Ἀκολουθῶς, ἡ συγγραφεύς γιά νά ὀλοκληρώσει τήν ἐρμηνεία τῆς μή ταύτισης τῆς ἐνάργειας τοῦ φαινομένου μέ τήν ἀλήθεια τοῦ αἰσθητοῦ, προχωρεῖ ὄχι μόνον στήν διάκριση δύο σημασιῶν τοῦ φαινομένου στούς σκεπτικούς: τή γνωσιολογική καί τήν ὄντολογική, ἀλλά καί στή γενικότερη διαπίστωση ὅτι ὑπάρχει ἕνα ἀέναο πέρασμα τῶν σκεπτικῶν ἀπό τό ὄντολογικό ἐπίπεδο στό λογικό, ἔτσι ὥστε οἱ ἔννοιες —καί ἐπομένως καί αὐτή τοῦ φαινομένου— νά ἐπιδέχονται διπλή ἐρμηνεία: στό ἐπίπεδο τοῦ πραγματικοῦ, τό φαινόμενο ταυτιζόμενο μέ τό ἐναργές ἀποτελεῖ τό ἀπόλυτο, πρωταρχικό δεδομένο πού πίσω του κρύβει τήν ὑπαρξική παραδοχή· στό λογικό ἐπίπεδο τό φαινόμενο δέν εἶναι παρά μία περιοριστική ἔννοια, ἕνας μέ καντιανή σημασία *Grenzbegriff*. Ἡ ἐπίγνωση αὐτῶν τῶν δύο ἐπιπέδων ἐπιτρέπει στήν συγγραφέα νά ὀμιλήσει, ἀπό ἄλλη ἀφορμή, ἄλλη μία φορά γιά τίς πραγματικές διαστάσεις τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ· νά διακρίνει δηλαδή στό βάθος τῆς ἐπιχειρηματολογίας τους τήν πίστη στό φαινόμενο ὡς ὑπαρξικό δεδομένο, ὡς ἄμεσο καί πρωταρχικό δεδομένο τῆς συνείδησης — πίστη πού θεμελιώνει ἄλλωστε τήν αὐστηρή τους ἐπιχειρηματολογία· παράλληλα, τῆς ἐπιτρέπει νά διαφωνήσει μέ τόν J.P. Dumont, ὁ ὁποῖος ἐρμηνεύει μέσα ἀπό τή λέξη «βίος» τό φαινόμενο ὡς ἐμπειρία καί πρακτική ζωή, ἐνθυμίζουσα ἀφενός ὅτι τό «ἀκολουθῶς τῷ βίῳ» σημαίνει καί προϋποθέτει τήν παραδοχή τῆς ὑπαρξης, ἀφετέρου ὅτι ἡ ἐμπειρία —γιά τήν ὁποία ὀμιλεῖ ὁ προαναφερθεῖς ἀλλά καί πολλοί ἄλλοι— σημαίνει πρῶτα ἀπ' ὄλα ὑπαρξη· ἡ ἔννοια λοιπόν αὐτή ἀναδεικνύει, μαζί μέ τόσες ἄλλες πού προαναφέρθηκαν, τόν σκεπτικισμό ὡς μία πρώτη ὑπαρξική φιλοσοφία, ὡς ἕνα ἐμπειρικό ὑπαρξισμό.

Στό σημεῖο αὐτό καί ἐπειδή ὀμιλήσαμε γιά ἄμεσότητα καί πρωταρχικότητα τοῦ φαινομένου, εἶναι ἀνάγκη νά ὑπογραμμίσουμε αὐτό πού τονίζει ἐμφαντικά ἡ συγγραφεύς καθώς τό θεωρεῖ σημαντική ἀρχή τῶν σκεπτικῶν· ἡ σχέση φαινομένου-ἀδήλου δέν εἶναι διαλεκτική, ἀλλά μονοσήμαντη· μόνον ἀπό τό φαινόμενο μπορούμε νά προχωρήσουμε στό ἀδηλο· πρός τήν ἀμεσότητα τοῦ φαινομένου ἀντιδιαστέλλεται ἡ ἐμμεσότητα τοῦ ἀδήλου — τό ἀδηλο χάνει συνεπῶς τήν πρωταρχικότητά του ὡς δεδομένο· καί αὐτό πού ἡ νέα ἐρμηνεία τοῦ ἀδή-

λου τονίζει εν προκειμένω, είναι ότι ή έννοια αυτή στους σκεπτικούς χάνει τήν απόλυτη όντολογική της αξία: τό άδηλο παρουσιάζεται ως νοούμενο — όχι μέ τήν υπερβατική σημασία του καντιανού Ding an sich, αλλά μέ τή σημασία τής νοητής παράστασης του άπλου νοητού: ό φαινομενισμός συνεπώς των σκεπτικών είναι ένας καθαρός φαινομενισμός και για τοϋτο, συμπεραίνεται, ή όντολογική τους θεώρηση στοχεύει αποκλειστικά στο όν του φαινομένου — πίσω όμως από αυτό θά πρέπει νά εκκαλύψουμε τήν ύπαρξη και τήν παραδοχή της: στή σκέψη των σκεπτικών ή ύπαρξη προηγείται τής ούσίας· τό άδηλο είναι λοιπόν τό έμμεσο δεδομένο: άμεσότητα, πρωταρχικότητα — πού δέν αναφέρεται στή γνώση αλλά στήν ύπαρξη— αποδίδεται στο φαινόμενο.

Ή νέα έρμηνεία αναφερομένη όχι μόνο στήν όντολογική θεώρηση του φαινομένου από τους σκεπτικούς, αλλά και στήν έκ μέρος τους μεταφυσική παραδοχή του όντος καθαυτό, ολοκληρώνεται: ό άρχαίος σκεπτικισμός έχοντας παραδεχθεί τό όν καθαυτό, και ως ζητητικός τής υπερβατικής αλήθειας —δηλαδή του όντος καθαυτό—, είναι μεταφυσικός, έχει μεταφυσική διάσταση. Ο άρχαίος σκεπτικισμός, ύπογραμμίζεται στα πλαίσια τής έρμηνείας αυτής, δέν είναι άγνωστικισμός, δέν ισχυρίζεται ότι δέν ύπάρχει υπερβατική αλήθεια· αυτό τό τελευταίο δίδει τήν άφορμή στή συγγραφέα νά αντιμετωπίσει υπό νέο πρίσμα τήν έννοια τής ενάργειας στους σκεπτικούς: οί αισθήσεις έμποδίζουν τή νόηση νά συλλάβει τά πράγματα πού είναι πέρα από τά αισθητά φαινόμενα, τά έξωτερικά αντικείμενα είναι λοιπόν άδηλα· έπειδή παρεμβάλλεται ή αισθήση ανάμεσα σέ αυτά και στή νόηση, ή νόηση δέν μπορεί νά έχει άπευθείας σύλληψή τους, δέν ύπάρχει έπομένως νοητική έποπτεία και άρα νοητή ενάργεια.

Αν όλα όσα προαναφέρθηκαν στηρίζουν βασικές θέσεις του έργου αυτού —όπως ότι ό σκεπτικισμός δέν έχει περιορισμένη ιστορική διάσταση, ότι δέν μάχεται τή ζωή αλλά ούτε και τή νόηση, ότι δέν είναι αντίθετος προς τό λόγο και τή φιλοσοφία—, στή συνέχεια θά μπορούσαμε νά αναφερθούμε σέ όρισμένα από τά στοιχειά εκείνα πού προσφέρει ή συγγραφέας προς έπίρρωση των παραπάνω θέσεων της. Κατ' άρχήν και μόνη ή νέα έρμηνεία του σκεπτικισμού ως ύπαρξικής φιλοσοφίας, άρκει νά άναιρέσει τήν άποψη ότι ό σκεπτικός μάχεται τή ζωή. Όσον άφορά όμως τήν άποψη ότι δέν άντιμάχεται τή νόηση και τό λόγο, θά πρέπει νά αναφερθεί ότι οί τρόποι τής έποχής είναι νοητοί και όχι αισθητοί· αυτό τό τελευταίο προσδίδει νέο νόημα στον σκεπτικισμό: ή νόηση, ως ίκανότητα του κρίνειν, φανερώνεται ως έλεγχος του έαυτου της· άλλωστε οί συλλογισμοί των σκεπτικών στο σύνολό τους — και τοϋτο επίσης είναι σημαντικό — αποκαλύπτουν ότι θεμελιώνονται στή λογική ενάργεια: Οί σκεπτικοί μέσα από τό λόγο άπορρίπτουν τήν ενάργεια τής αλήθειας, αυτό όμως δέ σημαίνει ότι άπορρίπτουν τήν ενάργεια του λόγου· ή παραδοχή πως αλήθεια και λόγος δέν ταυτίζονται, είναι θεμελιώδης κατά τή γνώμη τής συγγραφέως: μέσα από τήν άπόρριψη τής αξίωσης πού έχει ή σκέψη νά φθάσει στήν αλήθεια, έδραιώνεται ή σκέψη· γιατί ή άπόρριψη γίνεται μέσα από τήν σκέψη.

Μέ τήν παρατήρηση ότι ό σκεπτικισμός όχι μόνο δέ μάχεται τον λόγο αλλά έκδηλώνει ένα λόγο πού κρίνει μέσα από δυναμική διαδικασία τά όριά του, είναι συνυφασμένη ή θέση ότι και μόνον ή φύση αυτού του λόγου κριτικής φανερώνει τον άχρονό του χαρακτήρα: προς ενίσχυση τής άποψης αυτής ή συγγραφέας κατά τήν άνέλιξη του λόγου της — ό όποιος από τό γνωσιολογικό επίπεδο περνά στο όντολογικό και από εκεί στο μεταφυσικό — άναδεικνύει, για παράδειγμα, τή σχέση ανάμεσα στο λόγο του Αίνησίδημου και στον Kant καθώς επίσης και τό γεγονός ότι συλλογισμοί των σκεπτικών έμπεριέχουν προβληματισμούς πού θά άπαντήσουμε στον Descartes, στον Locke, στον Berkeley, στον Hume. Στο σημείο αυτό ιδιαίτερη μνεία χρειάζεται νά γίνει στο γεγονός ότι ή συγγραφέας ύπογραμμίζει πως ή κριτική των σκεπτικών στήν έννοια τής παράστασης άποτελεϊ σημαντική συμβολή τής άρχαίας Σκέψης στον προβληματισμό τον σχετικό μέ τήν έννοια αυτή, και από τήν άποψη αυτή εί-

ναι προάγγελος τῶν σύγχρονων φαινομενολογικῶν θεωριῶν γιά τήν ἀντίληψη· προάγγελος ὁμως δέν σημαίνει ὅτι δέ διαφέρει ἀπό αὐτές τίς τελευταῖες, καί αὐτό ὀρθά σπεύδει ἡ συγγραφεύς νά τό τονίσει λέγοντας ὅτι οἱ σκεπτικοί κινουῦνται στό ὑπερβατικό ἐπίπεδο, ἐνῶ ἡ σύγχρονη ἀντίληψη κινεῖται στό ὑπερβατολογικό. Παράλληλα, καθῶς ἐξετάζει ἀναλυτικά τή θεωρία τοῦ Κορνεάδη γιά τήν πιθανή φαντασία, παρατηρεῖ πῶς ὁ βαθύς προβληματισμός τοῦ φιλοσόφου αὐτοῦ σχετικά μέ τήν παράσταση ὄχι μόνο ἐκκαλύπτει δεσμούς συγγενείας μέ τόν ὁμόθεμο προβληματισμό τοῦ Husserl, ἀλλά ὑποψιάζει ὅτι οἱ δεσμοί αὐτοί εἶναι στενότεροι ἀπό ὅ,τι φαίνεται. Τέλος, ἀλλά διόλου τελευταῖο ἀπό ἄποψη σημασίας, ὑπάρχει ἡ ἐπισήμανση ἐκ μέρους τῆς συγγραφέως ὅτι οἱ σκεπτικοί ὡς φιλόσοφοι τοῦ ὄντος τοῦ φαινομένου ἔχουν σημεῖα ἐπαφῆς — ἀλλά καί διαφορᾶς — ὄχι μόνο μέ τή σκέψη τοῦ Husserl ἀλλά καί τοῦ Heidegger· μάλιστα χρησιμοποιοῦσα τή γλῶσσα τοῦ τελευταίου ὑποστηρίζει ὅτι γιά τούς σκεπτικούς τό φαινόμενο ἐκκαλύπτεται ὡς ὄν στήν ὄντική του ὑπόσταση· μία βασική διαφορά τοῦ φαινομενισμοῦ τους ἀπό τή φαινομενολογία τοῦ Husserl εἶναι ὅτι δέν ὑπάρχει στό φαινόμενο ταύτιση τοῦ ὄντικοῦ μέ τό ὄντολογικό, δηλαδή τό φαινομενικό ὄν παραμένει φαινόμενο. Ἐπίσης, πρίν προχωρήσει στήν ἐξέταση τῆς κριτικῆς τῶν σκεπτικῶν στή θεωρία τοῦ ἐνδεικτικοῦ σημείου, θυμίζει ὄχι μόνον ὅτι ὁ Heidegger παρουσιάζει διαυγῶς τή διαλεκτική σχέση ἀνάμεσα στό φαινόμενο καί στό ἄδηλο — πού κρύβεται στήν ἐννοια τοῦ ἐνδεικτικοῦ σημείου —, ἀλλά καί ὅτι τό βαθύτερο νόημα τοῦ φαινομένου ὡς ἐνδεικτικοῦ σημείου ἀπαντᾶται στήν ἀρχή τοῦ *Εἶναι καί Χρόνος*.

Μία θέση τοῦ ἔργου αὐτοῦ πού ἀφήσαμε τελευταία, ὡς συνοψίζουσα τήν ὄλη προοπτική του, εἶναι ἡ ἀναίρεση τῆς ἄποψης ὅτι ὁ σκεπτικισμός μάχεται τή φιλοσοφία, καί ὅτι πρέπει νά θεωρηθεῖ μᾶλλον ἐντός τῶν πλαισίων τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν καί ἐκτός αὐτῶν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας: ἡ ἀναίρεση τῆς ἄποψης αὐτῆς ἐκ μέρους τῆς συγγραφέως ἐπικεντρώνεται κυρίως σέ ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ ἔργου τῆς πού ἐξετάζει κατά πόσον ἡ ἐρμηνεία τοῦ Hegel γιά τόν ἀρχαῖο σκεπτικισμό συνιστᾷ «μεγαλοφυή παρερμηνεία» (J.-P. Dumont)· τό ἐνδιαφέρον στήν περίπτωση αὐτή εἶναι διττό: ἀφενός διότι ἡ συγγραφεύς παρουσιάζει στήν ἑλληνική φιλοσοφική βιβλιογραφία γιά πρώτη φορά τήν ἐγγελιανή ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ καί ἀφετέρου διότι, ἡ ἴδια, ἀντικρούει τήν προαναφερθεῖσα θέση τοῦ J.-P. Dumont. Ἀντίθετα πρὸς τόν τελευταῖο, πιστεύει ἡ συγγραφεύς, ἡ ἐγγελιανή ἐρμηνεία διατηρεῖ τήν ἀξία της, ἐφόσον ὀρθά ἐξετίμησε ὅτι ὁ σκεπτικισμός παραμένει μία καθαρῆ φιλοσοφία, μιά θεωρία τοῦ ὄντος μέσα ἀπό τήν ἄρνησή του: οἱ ἐμπειρικοί ἰατροί ἐμφανίζονται βέβαια πρόδρομοι τοῦ θετικισμοῦ, τοῦτο ὁμως δέ σημαίνει ὅτι πρέπει νά δοθεῖ ἰδιαίτερη βαρύτητα στήν ἐπιστημολογική σημασία τοῦ φαινομένου καί νά ἀγνοηθεῖ ὁ κατ' ἐξοχήν χαρακτήρας του: ὁ ὑπαρξικός, καθῶς καί ἡ ὄντολογική θεώρησή του. Ἀπ' ἀφορμή τήν ἀναφορά στους ἐμπειρικούς γιατρούς, θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τό ἔργο τῆς συγγραφέως παρουσιάζοντας — ἀπό ὅσο εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε — γιά πρώτη φορά ἀναλυτικά (σσ. 137-153, 217-221) στήν Ἑλλάδα τή θεωρία τῆς ἐμπειρικῆς ἱατρικῆς αἵρεσης καί τή σημασία της, καλύπτει ἕνα κενό ὄχι μόνον στή φιλοσοφική ἀλλά καί στήν ἱστορία τῆς ἱατρικῆς βιβλιογραφία.

Τόσο ἡ ἀναγγελία ὅσο καί ἡ παρουσίαση τῆς νέας ἐρμηνείας τοῦ σκεπτικισμοῦ ἐκ μέρους τῆς συγγραφέως, δέ δίδουν μόνο τό ἰδιαίτερο στίγμα τοῦ ἔργου αὐτοῦ στήν ὑπάρχουσα σχετική μέ τούς σκεπτικούς βιβλιογραφία, ἀλλά ἀποτελοῦν παράλληλα σοβαρή ἀφορμή νά σκεφτοῦμε τή σκέψη τῶν σκεπτικῶν ἄλλη μιά φορά· ἀπό τήν ἄποψη λοιπόν αὐτή, τό ἔργο τῆς καθηγητριάς κυρίας Τερέζας Πεντζοπούλου-Βαλαλά θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὄχι μόνον ὡς οὐσιαστική συμβολή, ἀλλά καί ὡς γόνιμη πρόσκληση γιά περαιτέρω διακρίβωση τοῦ νοήματος τοῦ λόγου τους.